

УКРАЇНСЬКА ПРИБИЧНА АКАДЕМІА

На правах рукопису

ШУЛЬГА Анатолій Магвілович

УДК 340.0

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ
ПРАВМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Спеціальність І2.00.01 - Теорія і історія держави
та права; історія політичних
і правових вчень

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата юридичних наук

Харків - 1992

00819744 (X)

Робота виконана на кафедрі
Української юридичної академії

Науковий керівник – доктор юридичних наук,
професор Придворов М.А.

Офіційні опоненти – доктор юридичних наук
Оксамитний В.В.
– доктор юридичних наук,
професор Херебкін В.Б.

Ведуча організація – Львівський державний університет
ім.І.Я.Франка

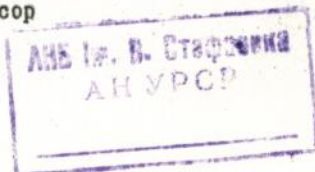
Захист відбудеться " " 1992 р. в " " годин на
засіданні спеціалізованої ради Д 068.25.01 по надаванню вченого
ступеня доктора юридичних наук в Українській юридичній академії
/ ЗІ0024, м.Харків-24, вул.Пушкінська, 77 /.

З дисертацією можна познайомитися в бібліотеці Української
юридичної академії.

Автореферат розіслано " " 1992 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
доктор юридичних наук,
професор

Азімов Ч.Н.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Зміцнення законності, правопорядку, дисципліни - один з найважливіших шляхів подолання економічної і соціально-політичної кризи, стабілізації суспільних відносин, боротьби з правопорушеннями. Без цього не можливо забезпечити управління суспільством, нормальне функціонування державних інститутів, правової системи, формування правової держави.

Позитивна дієвість перерахованих соціально-юридичних явищ ґрунтується, у кінцевому рахунку, на правомірній поведінці громадян як свідомих особистостей - тих, хто своєрідно мислить і має волю. Звідси важливість пізнання і осмислення складної палітри детермінант правомірної поведінки. Останнє витікає не тільки з практично злободенного, але й виключно академічного інтересу до суб'єктивної сторони правомірної поведінки, оскільки слід вказати на "малорозробленість в юридичній науці проблем, пов'язаних з нормальною, належною поведінкою громадян в суспільстві..."¹.

Загальний огляд точок зору в приводу характеру розвитку досліджень, орієнтованих на пізнання суб'єктивної сторони правомірної поведінки, однозначно констатує факт збігу думок вчених, що свідчать на користь тези: дана проблема в цілому - той "чорний ящик", який ще ховає в собі немало невідомого. Якщо порівняти кількість наукової друкованої продукції, присвяченої висвітленню нюансів суб'єктивної сторони правопорушення і написаної в зв'язку з вивченням і розробкою проблем суб'єктивної сторони правомірної поведінки - дихотомічно протилежного антиподу кожному правопорушенню як такому, то не можна буде не помітити більш ніж чималу перевагу першої над останньою.

1. Оксамитний В.В. Правомірна поведінка особистості. Автореф. дис. ... доктора юрид. наук. - К., 1990. - С.15.

Цілий ряд вчених-юристів неодноразово на протязі відносно довгого періоду часу підкреслювали досить не інтенсивний характер досліджень, звернених до правомірної поведінки і його суб'єктивної сторони / В.В.Лазарев, О.А.Лукашова, Д.А.Керімов, В.М.Кудрявцев, В.М.Карташов та інші/ .

У зазначених суспільних і науковідчих умовах, знаменних і новим баченням суттєвої сторони права, і, природньо, оновленим розумінням того, що охоплюється категорією "правомірне", слід визнати доцільним і виправданим об'єктивною необхідністю детальний аналіз такого складного і багатоаспектного явища як суб'єктивна сторона правомірної поведінки особистості.

Мета роботи : визначення ролі і місця суб'єктивної сторони в складі правомірної поведінки; забезпечення умов для побудови цілосної концепції суб'єктивної сторони правомірної поведінки - пошук критеріїв і визначення її поняття; вияв зв'язків і розмежування суб'єктивної сторони і правосвідомості, правової культури; обґрунтування і моделювання структури мотивів правомірної поведінки; визначення її характеристика елементів суб'єктивної сторони правомірної поведінки; узагальнення накопиченого в цій галузі досвіду юридичної науки й практики, вироблення практичних рекомендацій, сприяючих підвищенню дієздатності законодавства, ефективності правореалізації.

Методологічну основу дослідження склали категорії діалектичного й історичного матеріалізму, положення теорії пізнання, праці вітчизняних і зарубіжних вчених / юристів, політологів, філософів, соціологів, психологів /, спеціальна література, нормативний матеріал. Крім загальнонаукових, застосовувались поодинокі / конкретні / методи - історичний, системно-функціональний, системно-структурний, порівняльний, формально-логічний і т. інше.

Теоретичною основою роботи є праці вітчизняних вчених і зарубіжних авторів, які сприяли виконанню загальнотеоретичного досліджен-

ня на стику таких наукових напрямлень, як правова догматика, соціологія і психологія права : О.В. Аграновської, В.М. Баранова, М.І. Бобневої, Н.А. Бура, М.В. Вітрука, В.М. Горшеньова, В.І. Гоймана, Ю.М. Грошевого, А.І. Долгової, М.І. Єнікєєва, В.М. Жеребітіна, А.Ф. Зелінського, В.М. Карташова, І.І. Карпеця, В.П. Казімірчука, Д.А. Керімова, М.І. Козіюбри, В.В. Копєйчикова, В.М. Кудрявцева, В.Л. Кулапова, В.В. Лазарева, В.В. Лапаєвої, О.М. Леонтєєва, О.Є. Лєйста, А.В. Малько, М.І. Матузова, Е.К. Нурпєтєсова, Н. Нєновські, В.В. Оксамитного, С.С. Олексєєва, М.А. Придворова, А.С. Піголітіна, В.А. Патєліна, П.М. Рабїновича, О.Р. Ратїнова, С.Л. Рубїнштейна, Р.К. Русїнова, І.Сабо, В.П. Сальнікова, М.Я. Соколова, В.А. Туманова, Ю.А. Тихомирова, В.А. Чефранова, Н.В. Щєрбакової, В.А. Щєгорцова, К.Уєда, З.Фреїда, І.Є.Фєрбера, П.М. Янобсона і інших.

Документально-інформаційний фундамент концепції, теоретико-методологічних і теоретико-прикладних висновків і пропозицій складають окремі положення законодавства як деяких західних зарубіжних держав, так і бувшого СРСР, СНД, нормативні акти суверенної України, результати соціологічних досліджень, дані опитування громадської думки, соціологічний аналіз законодавства, юридичної практики по окремим напрямкам, публіцистики, періодичної печаті /контент - аналіз /.

Новизна дослідження визначається сформульованими вище його цілями і завданнями і перш за все тим, що автор, враховуючи закономірності, відомі таким науковим напрямленням як соціологія і психологія права, правова догматика, здійснив спробу діалектичного аналізу найбільш важливих в сучасному соціально-історичному і науковідчому контексті проблем суб'єктивної сторони правомірної поведінки. До числа визначаючих аспектів роботи відносяться слїдуючі :

- нормативні знання, які мають свої якісні і кількісні параметри, являючи собою передумову і вузловий пункт суб'єктивної сторони правомірної поведінки, складають статичну частину правосвідомості особистості - лише нормативні знання, що мають "особистєський сенс"

- використовування, виконання, дотримання правових установлень зумовляють здійснення суб'єктом права правомірних поведінських актів. Нормативні знання в поєднанні з "особистим сенсом", утворюючи мотиваційний фактор правомірної поведінки, уособлюють його суб'єктивну сторону як динамічну частину правосвідомості;
- терміни "суб'єктивна сторона" і "мотивація" співпадають за змістом і відповідають на питання : чому людина чинить правомірно. "Суб'єктивна сторона" - складова частина більш широкого явища : соціально-психологічного механізму дії права, відповідаючого на питання : як здійснюється правомірна поведінка;
 - зміст певних елементів психологічної структури особистості виступає об'єктом спеціального аналізу вистів-прантив з метою констатації правомірності поведінки суб'єкта права, такі елементи становлять легітимний рівень суб'єктивної сторони правомірної поведінки, інші - соціологічний;
 - поняття "добросовісність" потенційно має можливість в правомірній поведінці придбати той же статус, який має провиня в суб'єктивній стороні правопорушення;
 - домагання на необхідність виявляти при вирішенні юридичних справ мислення, яке оперує не тільки формально-догматичними, а й морально-етичними категоріями, життєздатне лише при умові заснування інституту припинення прийняття рішення по ділу ;
 - класифікація мотивів правомірної поведінки на добровільні і змушені охоплює засновані на інших критеріях розгалуження класифікацій усвідомлюваних мотивів даної поведінки;
 - соціально-психологічний механізм правомірної поведінки "спрацьовує" лише тоді, коли у суб'єктів права, при наявності інших необхідних умов, існує віра в дієздатність норми права. Дієздатність норми права як показник фікції чи дієвості заключених в нормативну оболонку

- суб'єктивних прав і юридичних обов'язків коріняться в забезпеченні відповідних норм в соціальному і юридичному відношенні;
- в індивідуальній правосвідомості існує широкий спектр оцінок позитивного права, що класифікуються за різними критеріями, ці оцінки мають вплив на характер поведінки суб'єкта права. Законодавство вдосконалюється, коли механізми демократії забезпечують "доступ" до законодавчого процесу конструктивно критичних і реформаторських оцінок позитивного права, що вкоренилися в суспільній правосвідомості;
 - категорія "мінімум знань права" має складну структурно-функціональну будову, маючи свої відділи і відповідні їм логічно взаємопов'язані внутрішні підрозділи;
 - сьогодення характеризується тим, що індивідуальна правосвідомість громадян "стигматизована" цілим рядом негативних правових стереотипів, зживання яких повинно сприяти росту правомірної поведінки як явища масовидного;
 - констатація факту правової культури особистості залежить від наявності якості і об'єктивної, і суб'єктивної сторін правомірної поведінки, справжню правову культуру особистості складає єдність правомірної поведінки і мотивів усвідомлення власне соціальної цінності права;

Практичне значення дослідження полягає в тому, що висновки, узагальнення, пропозиції, які містяться в ньому, в певній мірі можуть сприяти оптимізації правового регулювання, вдосконаленню законодавства, можуть бути використані для міждисциплінарного співробітництва в процесі наукових досліджень і застосування юридичних норм, для підвищення правової культури громадян і службових осіб і понятійної культури науки про державу й право. Висновки і пропозиції, що містяться в роботі, можуть бути використані у викладанні теорії держави й права, спеціальних по даній дисципліні, а також в процесі вдосконалення учбово-методичної літератури для студентів-юристів.

Апробація результатів дослідження. Текст дисертації обговорювався на кафедрі теорії держави і права Української юридичної академії. Окремі її положення і висновки відбиті в чотирьох публікаціях, доповідалися на регіональних науково-практичних конференціях молодих вчених-юристів / Харків, 1991-1992 р.р. /. Результати досліджень використовувались автором при проведенні занять навчального курсу теорії держави й права в Українській юридичній академії.

Структура дисертації. У відповідності з метою, завданнями й логікою дослідження дисертація складається із вступу, двох розділів, які об'єднують 5 параграфів, закінчення, бібліографії.

З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі обґрунтовується вибір теми дослідження, її актуальність, визначаються цілі і завдання дослідження, яке реферується, його методологічна та теоретична основи, наукове і практичне значення отриманих висновків.

Глава I. ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ

СКЛАДУ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

§1. Суб'єктивна сторона як елемент правомірної поведінки. §2. Зміст легітимного рівня суб'єктивної сторони правомірної поведінки. §3. Соціально-психологічна природа суб'єктивної сторони правомірної поведінки.

I. Філософія і психологія в парадигмі поведінки людини умовно виділяє дві сторони : внутрішню і зовнішню. Внутрішня сторона поведінки і є суб'єктивне цієї поведінки. Психологічне виступає як суб'єктивне в розумінні приналежності суб'єкту / К.А.Абульханова /.

Стосовно до потреб юриспруденції найбільш детальна характеристика зазначених сторін поведінки подається в кримінально-правовому вченні про злочин, де внутрішнє і зовнішнє набуває новий спеціалізований термінологічний "одяг" і відповідно іменується об'єктивною та суб'єктивною сторонами кримінального діяння. Узагальнюючи вказані в юридичній літературі судження, котрі пояснюють, що слід розуміти під суб'єктивною стороною правомірної поведінки особистості, автор, з метою висвітлити останню в системно-визначальному вигляді, як своєрідне структурно-функціональне утворення, розглядаючи природу поняття "правомірна поведінка", підкреслює, що критеріальною гранню, яка розмежовує правомірну поведінку як від протиправного, так і від юридично нульового, служить норма права.

Орієнтованість свідомості особистості в своїй поведінці на норму права ставить питання про презентацію, тобто представленість норми права в свідомості суб'єкта права. Бо про суб'єктивну сторону право-

мірної поведінки коректно говорити лише виходячи з презумпції знання закону / Є.К.Нурпеїсов /. Понад таку постановку питання суб'єктивний момент поведінки уже становить предмет, котрий вивчається не юриспруденцією, а тою чи іншою психологічною наукою, стосовно до її власних потреб. Нормативна презентативність, під якою розуміється інформаційне забезпечення, інтелектуальний стан свідомості суб'єкта права, що характеризується знаннями і розумінням норми / норм / права, маючи якісні і кількісні параметри, є вузловим пунктом і передумовою суб'єктивної сторони правомірної поведінки, оскільки виконує роль внутрішнього орієнтира по відношенню до зовнішнього протилежностоячого об'єкта - права як системи соціальної орієнтації, з якою індивіди прирівнюють свою поведінку / О.Б.Лейст, В.Л.Кулапов, В.М.Баранов, В.М.Кудрявцев, Ю.В.Кудрявцев, О.А.Лунашова /. При цьому, виявляючи лейтмотив вказаних в літературі думок, автор акцентує увагу на тому факті, що знання норм права може бути як безпосереднім так і опосередкованим. В останньому випадку поведінка є правомірною не в результаті орієнтації особистості на відповідну норму права, а внаслідок, наприклад, виконання нею аналогічної правовій вимоги норми, що відноситься до інших соціо-нормативних систем, чи орієнтації на діяльно виражене право - правомірну поведінку інших суб'єктів права. Джерело знань норм права може знаходити свою предметність і в формально-догматичному аспекті, і в соціологічному плані.

Підкреслюючи, що будь-яке нормативне знання, будучи вихідним елементом правосвідомості, супроводжується психічним відношенням до нього, автор, висвітлюючи природу психічного відношення як такого в аспекті його впливу на здійснення особистістю актів поведінки, розділяє позиції психологічної школи О.М.Леонтьєва, представники якої вживають категорію "особистісний сенс" в якості ведучої детермінанти людської поведінки.

Вказуючи, що лише нормативні знання, атрибутовані особистісним

сенсом реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків викликають виявлення правомірної поведінки, автор умовно виділяє в правосвідомості статичну і динамічну сфери. Перша предстae як зосередження нормативних знань, які самі по собі не складають фактор внутрішньо детермінуючий правомірну поведінку. Друга - пов'язана з "пануванням" в ній особистського сенсу реалізації нормативних установлень. Автор, думає, що, враховуючи загальновідомий факт констатації в правосвідомості трьох основних функцій: пізнавальної, оціночної, регулятивної, - суб'єктивна сторона правомірної поведінки являє собою поведінсько-регулятивний аспект правосвідомості, це її активно-динамічна частина, яка знаходиться в діалектичному взаємозв'язку зі статичною, що включає в себе пізнавальний момент, котрий набуває нову психічну якість - мотиваційну силу в результаті вироблення оціночного відношення до нього, що характеризується наявністю особистського сенсу дотримання, виконання, використання норм права.

Тобто суб'єктивна сторона правомірної поведінки - складова частина правосвідомості. В літературі можна зустріти думку, коли поняття "правосвідомість" і "суб'єктивна сторона" - ототожнюються / Б.А.Зорченко /. Але термін "правосвідомість" робить смисловий акцент, в першу чергу, на відображальному характері зв'язку права і свідомості / В.А.Чефранов /. Ми ж терміном "суб'єктивна сторона" прагнемо підкреслити не відображальну, а спонукальну / мотиваційну / сторону правосвідомості, більш "близьку" до поведінки, ніж відображальна.

Далі в дисертації обґрунтовується, що терміни "суб'єктивна сторона" і "мотивація" по суті співпадають і відповідають на питання: чому відбувається правомірна поведінка, при цьому "суб'єктивна сторона" визначається як складова частина більш широкого явища - "психологічного механізму дії права" / С.С.Олекстєв, Б.К.Нурпеїсов, В.В.Лапасєва, О.А.Лукашова /. Зміст суб'єктивної сторони правомірної поведінки складають якісно визначені мотиви даної поведінки.

Існує думка / В.М.Горшенъов /, що вся система психічних якостей особистості в своїй сукупності складає суб'єктивну сторону правомірної поведінки. Не заперечуючи тезу про те, що не щось окреме в людині, а саме вся людина, з всіма її думками і почуттями виявляється і в правомірній поведінці, в дисертації проводиться думка: те, що ховається за словами "вся людина" /властивості, стани/, реалізується в поведінці, знаходить своє концентроване вираження в спонуканні до цієї поведінки. Спонування своєрідно втілює в собі всю людину, будучи тисячами незримих зв'язків поєднане і з властивостями людини, і з її душевним станом, і з її соціальним положенням, з її світоглядом, світовідчуженням і т.д.

Далі, в дисертації підкреслюється, що з точки зору спеціально-юридичного аналізу за загальним правилом в правомірній поведінці, на відміну від складу правопорушення, переважає юридичне значення об'єктивної сторони над суб'єктивною, для констатації факту правомірної поведінки звично досить звернення лише дії / бездії /, передбаченої нормою регулятивного права, чи не звернення дії / бездії /, передбаченої нормою охоронного права. Однак огляд правової матерії дозволяє знайти в ній "існування" нормативно значущих елементів психологічної структури особистості, зм'яст яких впливає на юридичну оцінку правомірності поведінки. Такі елементи становлять легітимний рівень суб'єктивної сторони правомірної поведінки / суб'єктивна сторона у вузькому, спеціально-юридичному значенні слова /. Інший рівень суб'єктивної сторони - соціологічний / суб'єктивна сторона в широкому значенні слова/, складають мотиви, які несуть в собі особистіський сенс виконання, використання, дотримання нормативних установлень і припускаючих в силу своєї природи досягнення поставлених суб'єктом права цілей правомірними засобами.

2. Зм'яст легітимного рівня суб'єктивної сторони правомірної по-

ведінки висвітлюється автором через послідовну характеристику таких понять, як мотив, мета, добровільність, добросовісність, внутрішнє переконання, законний інтерес, судження. Однопорядковість цих явищ - формальна. В певних умовах всі вони мають "право голосу" в кваліфікації поведінки як правомірної. В дисертації висвітлюється власне-психологічна природа названих категорій, дається їх "прив'язка" до нормативного матеріалу і показується в плані, що цікавить практичну юриспруденцію, їх загальне функціональне призначення. Так, наприклад, цивільному праву відомо, що за допомогою умовних угод можна надавати юридичне значення мотивам звершення угод, коли за думкою сторін / чи однієї сторони / це повинно враховуватися. Легітимність мотиву виявляє в ньому дві основні, взаємозумовлені, існуючі нероздільно функції: 1/пізнавальну, 2/контрольну. Легітимному значенню мотива властива і функція більш загального порядку, яка об'єднує дві вищезазвані, - функція превенції сваволі.

Поняття "мета" в рамках правової матерії як окрема смислова одиниця, що несе юридично значиму для суб'єкта права інформацію, належить до числа тих, які чи лексично явно виражені в текстах нормативних актів, чи знаходяться в підтексті і стають доступними розумінню лише завдяки міркуванню в акті глумачення змісту норм права. Серед останніх немає такої, яка була б позбавлена ознаки цілеспрямованості. І це дозволяє індивіду, котрий орієнтується в державно-правовій дійсності, чітко визначити чи не є він безпосереднім об'єктом її діяння, який меті, звершуючи поведінські акти, необхідно бути носієм, для того, щоб його поведінка набувала чи не губила якості правомірності. В плані легітимності, мета, наприклад, є необхідним елементом юридичного складу угоди. Угода, котра звершена лише для виду, тобто без мети, являється недійсною / уявна угода /. Такою ж визнається і угода, що звершена з метою прикрити іншу угоду / удавана угода /.

Добровільність також нерідко може бути головним, визначаючим пунктом правомірності діянь, котрі звершені. Так, явна з покаянням може бути тільки добровільною. Огляд поглядів на психологічну природу добровільності як такої / А. В. Осипов, І. А. Ребане, В. М. Чхіквдзе / привів автора до думки, що правомірна поведінка у вольовому плані може бути або добровільною, або змушеною.

Поняття "добросовісність" можна зустріти в найрізноманітніших за своїм змістом і юридичному значенню документах правового характеру не тільки вітчизняної, але й зарубіжних систем права. Цивільному праву відомо юридично значиме поняття "добросовісного придбавача", в основу визначення добросовісності якого покладено інтелектуальний момент, пов'язаний зі здібністю людини віддавати собі звіт в тому, що вона робить. В більш загальному плані добросовісність існує ніби в двох вимірах - власне етичному і етико-правовому. В дисертації здійснена спроба побудови теоретичної конструкції "добросовісність" в її зв'язку з правореалізацією. Обґрунтовується, що в правореалізації добросовісність потенційно може набути той же статус, який має провина в правопорушенні. Часом нормативно закріплюється вимога добросовісно відноситись до реалізації суб'єктивних прав, юридичних обов'язків. В цілому ж в правореалізації добросовісність може бути добровільною чи обов'язковою. Інтелектуальний момент добросовісності пов'язаний з передбаченням наслідків реалізації норми права. Добросовісність, не пов'язана з передбаченням наслідків і внутрішньою їх оцінкою як соціально-корисних чи неприйнятних - це бюрократична добросовісність, що виражає належне, але сліпе здійснення нормативного розпорядження. В юридичній літературі нерідко говорить про те, що практикуючий юрист при вирішенні юридичних справ повинен мислити не тільки формально-логічно, орієнтуючись виключно на вимогу догми права, він повинен мислити ще й категоріями морально-етичними, вимоги яких іноколи можуть не співпадати з вимогами норм права. Подібна колізія практично може вирішуватися при

умові функціонування в правовій системі інститута припинення прийняття рішення.

В правореалізації здійснення дії /бездії/, адекватної вимозі правового розпорядження, у вольовому плані може бажатися чи свідомо допускатися, рівно як і наступ соціально корисних, не шкідливих наслідків цієї дії /бездії/. Бажання чи допущення самореалізації суб'єктом права в правомірній поведінці може служити основою для класифікації добросовісності на активну і пасивну. Точність, повнота, своєчасність об'єктивні критерії, що дозволяють встановити добросовісність в правореалізації. Через ці ознаки добросовісність опредмечується, проявляється. В цілому ж, добросовісність в правореалізації, правомірній поведінці можна визначити як засноване на знаннях правового розпорядження психічне відношення до здійснюваної правомірної дії /бездії/ і до передбачаемих її соціально корисних наслідків, що виражається в бажанні чи допущенні їх настання.

Освітивши з позиції зазначеного вище підходу легітимність понять "внутрішнє переконання", "законний інтерес", і переходячи до аналітичного аналізу категорії "судження", автор підкреслює, що юридичне значення для констатації правомірної чи протиправної поведінки має як зміст судження, так і його форма. Зміст судження може скласти критику, воно не повинно бути наклепом, форма вираження судження не повинна становити ображення.

3. Правова соціалізація індивіда передбачає його адаптацію до діючого в суспільстві правопорядку, головний початок якого характеризується наявністю закономірно існуючого в ньому адаптивного потенціалу. В нормативному плані адаптогенною є взагалі будь-яка правова інформація, що витікає із її прескриптивного /наказуючого/ характеру, твердо домінуючого над дескриптивним /описувачим/. М.Р. Лебідев, Л.І. Левітін. Саме вольовий момент права уособлює собою адаптогенний початок позитивного права. Зовнішнє спонукання до правомірної поведінки приво-

дить до фактів об'єктивізації останнього лише в тому випадку, коли це зовнішнє спонукання стає внутрішнім, тобто коли з'являється мотив правомірної поведінки як підсумковий результат "протистояння" двох воль - зовнішньої /законодавця/ і внутрішньої /суб'єкта права/. Правомірна поведінка зумовлюється або співпаданням цих двох воль по направленості, або їх конфліктом, який попереджує підкоренню, змушеній правомірній поведінці, якісно відмінній від добровільної. Звідси - дві магістральні лінії класифікації мотивів на: а/добровільні і б/змушені. Мотивам добровільного характеру властива орієнтація на диспозицію норми права, мотивам змушеним - на санкцію / В.В.Оксамитний, Є.К.Нурпеїсов /. Оскільки нормативно-правове знання може бути безпосереднім і посереднім, мотиви правомірної поведінки за характером зв'язку свідомості й норми права відносяться чи до числа безпосередньо-правових, чи до числа вікарних /заміняючих, -безпосередньо-правові/. До добровільних безпосередньо-правових мотивів відносяться мотиви : а/ціннісні і б/позитивно-прагматичні. До змушених безпосередньо-правових мотивів - негативно-прагматичні. Вікарні мотиви - це мотиви морально-етичного характеру. Факт існування мотивів цінносних і прагматичних пов'язаний з положенням про те, що право має власну цінність і інструментальну / С.С. Олександров /.

Розкриваючи зміст названих мотивів, автор підкреслює, що відродження після розпаду СРСР національно-культурної самосвідомості народів, "повіль" релігійно-морального світогляду - дві тенденції в суспільній свідомості, які об'єктивно формують в людях морально-етичні мотиви, які повинні заступно спрацьовувати там, тоді і постільки, де, коли і постільки може виявитися факт відсутності безпосередньо-правових мотивів, що тягнуть об'єктивізацію правомірної поведінки. Саме морально-етичні мотиви формують і зумовлюють дієвість так названої позитивної відповідальності / П.Є.Недбайло, Б.Л.Назаров, М.С.Строгович, О.Є.Лейст, В.В.Оксамитний /.

Освітливши інтерпретацію природи мотивів правомірної поведінки, автор, звертаючи увагу на те, що спонукальні й стримуючі мотиви /перші формуються шляхом введення зобов'язань і дозволень, останні - шляхом загальних та спеціальних заборонень/ складають психологічний механізм дії права /С.С.Олексієв/, підкреслює, що психологічний механізм - це вже мотивація, що розглядається як процес. Тут є ряд послідовно змінюючих один одного взаємодіючих елементів: "потреба - інтерес - мотив - мета - установка". Дається характеристика цих елементів. Автор думає, що психологічний механізм дії права повинен бути доповнений ще одним психологічним феноменом - вірою. Обгрунтовується, що звершення правомірних поведінських актів багато в чому залежить від віри суб'єкта в дієздатність тих чи інших норм права. Дієздатність норм права як показник фікції чи діючості заключених в нормативну оболонку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, коріняться в забезпеченості відповідних норм в соціальному /відповідність потребам розвитку суспільства з точки зору економічної, політичної; традиціям, свідомості людей в культурологічному, етнографічному плані/ і юридичному відношенні /довершеність юридичної форми, інтелектуальна і фізична доступність нормативних актів, "підтримка" нормоустановленої поведінки санкціями, заохоченнями, контролем і наглядом, ефективною діяльністю системи правозастосовуючих органів і т.д./

/ В.І.Гойман, В.Л.Кулапов, Ю.А.Тихомиров /.

Як маюча суттєве значення стосовно до правомірної поведінки освітлюється автором і сфера неусвідомлюваного в активності людини, до якої відносять установки, звички, інтуїцію, навички /М.І.Єнікєєв/. При їх характеристиці підкреслюється, зокрема, що коли прогалити в знанні конкретних норм права для формування правомірної поведінки успішно можуть компенсаторно поповнюватися знаннями принципів права /В.М.Коган, А.М.Васильєв, Р.К.Русинов, Н.А.Бура/, то в цьому значенні в один ряд з принципами права слід поставити і правову інтуїцію. Саме вона, частково, дає відповідь на питання : чому при волаюче низькому рівні реєсудочного знання

норм права люди в більшості своїй здібні і чинять правомірно. Та правова інтуїція не панацея, вона є в суті своїй моральна інтуїція, однак багато правових норм є морально нейтральними, тільки їх знання допомагає їх не порушувати / А.Ф.Зелінський /.

ГЛАВА II. СОЦІАЛЬНО-ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

§1. Роль правосвідомості в детермінації суб'єктивної сторони правомірної поведінки. §2. Взаємозв'язок правової культури і суб'єктивної сторони правомірної поведінки.

I. Підводячи підсумок огляду різних підходів до висвітлення природи правосвідомості як такої, в дисертації акцентується думка про те, що розгляд структури правосвідомості завжди "виходить" на три взаємопов'язаних компонента: знання права, відношення до права, спонукання до виконання правових розпоряджень /І.Сабо/. Іншими словами, традиційно досліджуються пізнавальна, оціночна і регулятивна функції правосвідомості. Вони, в своїй сукупності, як показує автор, утворюють пірамідальну структуру: пізнавальний блок правосвідомості становить фундаментальну основу для існування оціночного, а останній - регулятивного, де і знаходить своє "обличчя" суб'єктивна сторона правомірної поведінки, в детермінації якої пізнавальний момент виступає в якості передумови, оціночний - проміжного, перехідного ступеня. Огляд досліджень поняття "знання права" показує, що традиційно знання про право підрозділяються на знання про діюче право і знання про бажане право. Звернувши увагу на доцільність проведення розмежування між знаннями та уявами про право, що підкреслює зв'язок знань зі сферою дійсного на відміну від зв'язку уяв зі сферою уявного, чистої видумки /бажане право - результат розумової "обробки" знаємого, а не припускаемого права/, автор думає, що є основи доповнити дану класифікацію положенням, яке торкається знання про припускаєме право.

Знання права /нормативна презентативність/ має якісні та кількіс-

ні аспекти. В результативному плані якісний аспект знання права по ступеню правильності відображення може характеризуватися: а/адекватністю; б/перекручуванням; в/спотворенням відображення як змісту, так і розуміння сенсу норми права. Поняття адекватність, перекручування, спотворення виражають ступінь відображення правової інформації в свідомості суб'єкта від знання максимально правильного до знання максимально неправильного. Перекручування, спотворення відмінні від фальсифікації, тобто свідомого перекручування змісту і сенсу того чи іншого правового установа.

Кількісний аспект "знання права" характеризується: а/повнотою; б/прогальністю; в/пустотністю. Кожне із цих понять можна застосувати до диференційної характеристики конкретних знань системи права, галузі права, інститута права, нормативних приписів.

Розрізняючи, перш за все, як причину і наслідок "правову інформацію" і "правову інформованість" /знання права/, і називаючи проблемою номер один в галузі правосвідомості проблему ізоморфності /відповідності/ правової інформації правовій інформованості, автор звертається до питання про мінімум правових знань, необхідних для громадян. Дослідженість категорії "мінімум правових знань" /В.В.Оксамитний, В.П.Сальніков/ зіграла свою позитивну роль при критеріально обґрунтованому структуруванні автором "мінімуму правових знань" у початковій його градації на 1/загальноосвітній і 2/ професіональний мінімуми. Перший із них, в свою чергу, має відділи: 1/знання, що орієнтують в державно-правовій дійсності; 2/практично-прикладні правові знання. Останні поділяються на: а/матеріально-правові; б/процедурно-процесуально-правові знання і в/знання кримінального характеру /превентивно-вінтимної та превентивно-кримінальної освіти/.

Дослідження різних сторін оціночного момента правосвідомості показує, зокрема, що оцінки інституційно наявного буття права - позитивного права, за характером зв'язку правової форми і суспільного відношення, яке

має потребу в опосередкуванні цієї формою, можуть поділятися на оцінки: 1/прогальності права, 2/дійсності права. Звернувши увагу на існуючі риси проблеми прогальності позитивного права, автор, далі, переходить до висвітлення оцінок дійсності позитивного права, які за характером зв'язку з поведінкою підрозділяються на: 1/антиреалізаційні, 2/реалізаційні. Їх поява та існування пов'язане з процесом інтерналізації /інтеріорізації/ правових норм, атрибутуванням їх особистоським сенсом виконання, додержування, використовування правових установлень, виробленням мотиву правомірної поведінки і "спрацьовуванням" в кінцевому рахунку соціально-психологічного механізму дії права. Реалізаційні оцінки розгалужуються на: а/безумовні і б/умовні. Оцінки дійсності позитивного права за ступенем узгодженості з вимогою правового установлення підрозділяються на: 1/апологетичні, 2/критичні. Критичні оцінки бувають: а/реформаторськими і б/снасовуючими. Ці оцінки мають безпосереднє відношення до того, що в діалектиці протиріччя між правом в соціальному розумінні і позитивним правом є зародок вдосконалення останнього через механізми представницької і безпосередньої демократії.

Далі автором висвітлюється ціла гама негативних стереотипів, що реально функціонують в правосвідомості громадян, і далено не сприяють формуванню внутрішніх передумов правомірної поведінки. Зживання, витіснення із свідомості, заміна цих виявлених стереотипів альтернативними - програма мінімум конституїрування нового правового мислення суб'єктів права.

2. Розвиваючи положення Б.А.Аграновської, А.В.Сурилова, В.П.Сальнікова, А.В.Міцкевича, В.А.Кашина і інших, автор звертає увагу на те, що найважливіша властивість правової культури особистості - її неділимість на відносно самостійні елементи, які мають всі необхідні і достатні ознаки правової культури : ціле незводиме до суми його частин. Реально вона існує лише як явище інтегративно-системне. Правова культура особистості являє собою єдність зовнішнього виявлення /правомірна поведінка/ і

внутрішнього змісту /стан правосвідомості/, тобто "правова культура особистості" - поняття об'єктивно-суб'єктивне, інтегративно включає в себе і об'єктивні ознаки і суб'єктивні компоненти правомірної поведінки. Причому визначаючий фактор тут міститься в якості і об'єктивного, і суб'єктивного моментів.

Оцінка об'єктивірованої, зовнішньо спостережимої правомірної поведінки скрізь призму категорії "якість", пов'язана з думкою: важливо не тільки те, що людина робить, але й те, як вона це робить: гарно чи погано. "Що людина робить?" - це вивчаєма нами правомірна поведінка. Питання: "Як це вона робить?" - передбачає відповідь, що містить в собі внаслідок на техніко-технологічну якість даної поведінки як успішної чи не дуже. Техніко-технологічна якість правомірної поведінки знаходить своє вираження в категоріях "вміння" і "навички". Вони торкаються процесу правореалізації і, з точки зору на початковий інтелектуальний компонент правової культури особистості, кореспондують поняття "мінімум знань права".

Якість суб'єктивної сторони правової культури особистості в плані внутрішньої детермінації правомірної поведінки пов'язана, в першу чергу, з цінносним усвідомленням права. Мова йде про якість правосвідомості і, відповідно, якісно особливих мотивах правомірної поведінки.

Право має цінність власну і інструментальну /С.С.Олексєв, П.М. Рабїнович/. Правова культура особистості невід'ємна від розуміння соціальної цінності права. Однак в суспільній свідомості це розуміння не мало широкого поширення ні в дохристиянський період історії, ні, тим паче, в післяхристиянський, наступ якого ознаменувався торжеством висловлювань подібних тому, яке, наприклад, стверджувало, що будь-який свідомий пролетаріат знає: релігія - опіум для народу, але рідко хто усвідомлює, що право є ще більшим отруєним опіумом для того ж народу /А.Г.Гойхбарг/.

В дисертації розрізняється "позитивна правосвідомість" /В.П. Сальніков/ і "цінносне усвідомлення права". Коли просто позитивне від-

ношення до права може замикатися виключно на інструментальній цінності права, то цінносне усвідомлення права передбачає відповідне відношення і до його власної цінності.

Цінносне бачення права особистістю в найбільш загальному плані можливе як результат двох підходів до оцінки права: І/егоцентриського і 2/соціоцентриського. Перший передбачає з'ясування цінності права переважно з точки зору особистого інтересу суб'єкта права. Другий - з точки зору переважно соціального інтересу. В реальному житті ці підходи тісно переплітаються. Навіть злодій-професіонал може нарікати на слабкість правопорядку в тій його частині, яка йому корисна. Соціоцентриський підхід зумовлює мотиви позитивного відношення саме до власної цінності права. Вони - системоутворююча ознака правової культури. Відсутність цінносного усвідомлення права - факт відсутності правової культури особистості, навіть коли вона здійснює правомірну поведінку з високою ступінню зовнішнього вдосконалення і позитивно відноситься до інструментальної цінності права.

На закінчення дисертації поряд з положеннями про можливі варіанти практичного використання висновків дослідження, містяться конкретні конструктивні пропозиції, направлені на вдосконалення окремих фрагментів законодавства суверенної України.

По темі дисертації автором опубліковані наступні роботи:

1. Категорії "особистість" і "громадянин" в теорії держави і права //Реформа політико-правової системи радянського суспільства і зміцнення соціалістичного правопорядку.-Харків, 1990.

2. Добросовісність у зв'язку з суб'єктивною стороною правомірної поведінки //Проблеми вдосконалення законодавства України і практики його застосування.-Харків, 1991.

3. Рівні суб'єктивної сторони правомірної поведінки //Проблеми вдосконалення законодавства і практики його застосування в сучасних умовах.-Київ, 1992.

4. Мотив у контексті суб'єктивної сторони правомірної поведінки//
Актуальні питання правотворчої і правозастосовуючої діяльності.-Київ,
1992.

Шульга

Ольга у Виноградова М. Іванов

AB 26.124

AB 26.124